

С. О. Висоцький

У статті розглядаються питання, пов'язані з вивченням Київської ротонди. Будова визначається автором як православна Катерининська церква, руїни якої позначені на плані Києва 1695 р.

У 1975 р. під час археологічних досліджень у Києві на території стародавнього дитинця («Город Володимира») П. П. Толочком і Я. Є. Боровським було виявлено унікальну, круглу в плані архітектурну споруду — ротонду, збудовану наприкінці XII — поч. XIII ст.¹. Знахідка у Києві незвичайної за архітектурним типом споруди, викликала значний інтерес фахівців, оскільки вона дає змогу висвітлити шляхи розвитку київського зодчества напередодні розгрому міста ордами Батия.

Ротонди досить добре відомі на території Стародавньої Русі: у Володимирі-Волинському, Смоленську, Галичі, Гродно, Горянах, де їх культове призначення не викликає сумнівів. Проте Київська ротонда значно різниться від названих пам'яток своєю внутрішньою структурою.

Стосовно атрибуції Київської ротонди існували різні думки: ряд дослідників вважали, що це — світська будова, зал для князівсько-боярських нарад², В. Г. Пуцко висловив думку, що це — храм Діви Марії, побудований на початку XIII ст. домініканцями, які мешкали у Києві і згодом були вигнані з міста князем Володимиром Рюриковичем³. З цим католицьким храмом автор пов'язує кам'яний рельєф Богоматері з немовлям, виявлений при археологічних розкопках залишків Десятинної церкви в Києві у минулому столітті. На думку дослідника, він був використаний митрополитом Петром Могилою при частковому оновленні Десятинної церкви у XVII ст. Думку В. Г. Пуцка поділяють і деякі історики архітектури⁴.

Оскільки я був неофіційним учасником розкопок ротонди на всіх етапах, хочу повернутися до питання її атрибуції, залучивши нові матеріали і спостереження.

Вперше залишки Київської ротонди було виявлено у садибі П. О. Трубецького (небожа відомого декабриста С. П. Трубецького) у 1872 р. при проведенні земляних робіт. У 1881—1882 рр. археолог О. В. Звенигородський відкрив напівкруглий фундамент будови, що нагадувала велику апсиду храму. На думку тогочасних дослідників, споруда належала до дуже раннього часу і була великокнязівським теремом⁵. На жаль, ніяких матеріалів цього дослідження не збереглося.

У 1975 р. будинок Трубецьких (вул. Володимирська, 3) був переданий Інституту археології АН України і в ньому розмістився сектор археології Києва. Скориставшись капітальним ремонтом будинку, Я. Є. Боровський розпочав ретельні, планомірні пошуки споруди, згадуваної дослідниками у XIX ст. Спочатку вони привели до зовсім несподіваної знахідки. На першому поверсі

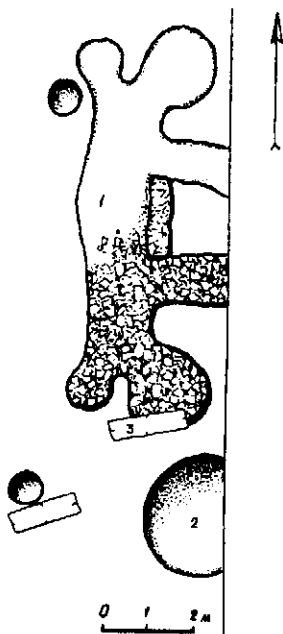

Рис. 1. Язичницьке капище X ст. 1 — частина фундаменту капища, заповнена будівельними залишками; 2 — яма ритуального призначення з попелом та кістками; 3 — жіночі християнські поховання кінця X ст.

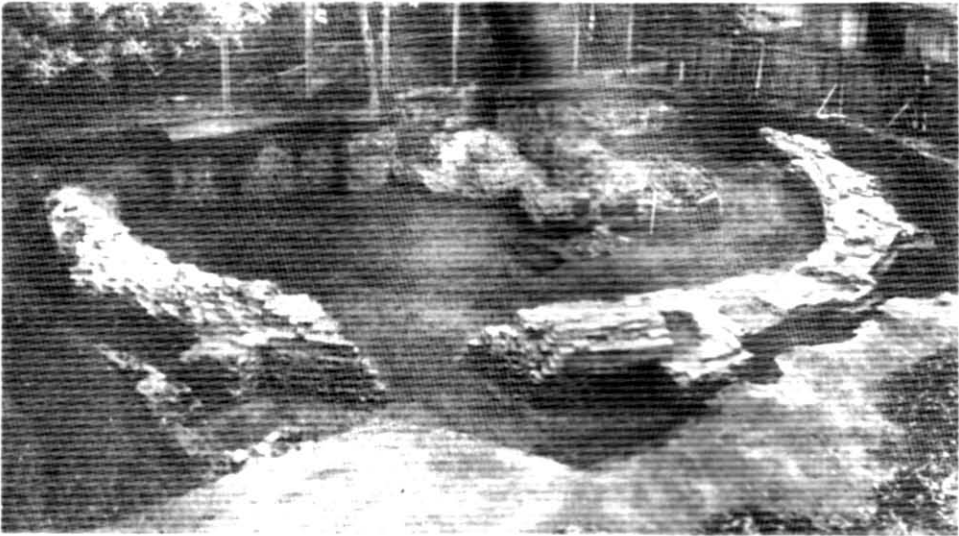

Рис. 2. Київська ротонда. Загальний вигляд археологічних розкопок 1975—1976 рр. П. П. Толочка та Я. Є. Боровського.

під підлогою було виявлено фундаментний рів складної конфігурації, видовжений з півночі на південь більш як на 7 м і заглиблений у материк на 0,5—0,9 м. Рів з обох боків завершувався трьома заокругленнями, що нагадували пелюстки. У північній частині збереглася початкова забудова каменем на глиняному розчині. У південній частині фундаменту забутовку вибрано, а рів заповнено будівельним сміттям давніх часів, що складається з великої кількості уламків плінфи та розчину цементівки, фрагментів тиньку з фресковим живописом дуже раннього часу. З південно-східного боку споруди, виявлено велику яму діаметром близько 3 і глибиною 1,2 м, безперечно, ритуального призначення. Вона була заповнена шарами попелу, що чергувалися з 7 прошарками обпаленої глини. У попелі знайдено велику кількість бичачих кісток, розрублених сокирою на невеликі шматки, вірогідно, жертвовні порції богам. У ямі знайдено сокиру і фрагменти кераміки X ст. Очевидно, що відкрита споруда була язичницьким капищем, яке завдяки вивченню будівельної техніки (бутова кладка на глиняному розчині), плінфи, цементівки та кераміки датується X ст.⁶. Вірогідно, що це була основа постаменту, на який встановлювалися скульптурні зображення язичницьких богів. Поруч знаходилася яма, де горів священний вогонь і куди кидали шматки жертвовної їжі. З цього приводу дослідники згадують подібний зольник, у якому також чергувалися прошарки обпаленої глини і попелу, відкритий В. В. Хвойкою поблизу язичницького капища у 1908 р.⁷

Неподалік південної частини фундаменту капища виявлено два жіночих поховання X ст. у домовинах з дуже бідним інвентарем (знайдено лише гребінець, ніж, сережку). Враховуючи, що одне з цих поховань перетинає південну частину капища, можна зробити висновок відносно пізнішого часу його появи, а саме тоді, коли капище вже перестало функціонувати і було зруйноване. Це могло статися тільки після реформи Володимира, тобто, десь наприкінці X ст. Орієнтація згаданих похо-

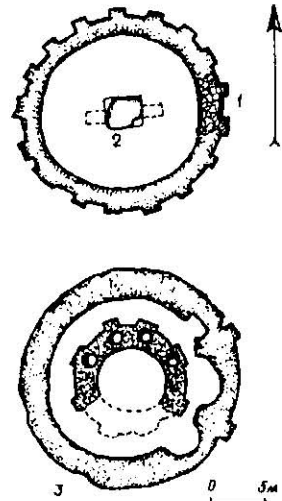

Рис. 3. Ротонди у Володимирі-Волинському і в Києві (плани). 1 — місто відбитків шиферної плити; 2 — рів під центральним стовпом, заповнений будівельними матеріалами XI ст.

вань на південний захід, бідний інвентар та домовини вказують на християнський обряд.

Таким чином, під західною частиною будинку Трубецьких, цегляної будови, про яку йшлося вище, не було виявлено. На її залишки натрапили у підвалі в північно-східному кутку будинку. Протягом 1975—1976 рр. була відкрита вся споруда (фундамент з частинами стін і центральний стовп). Вона мала у плані круглу форму з зовнішнім діаметром 20 м. З зовнішнього боку споруди було розчленовано 16 пілястрами прямокутної форми, у центрі знаходився масивний стовп діаметром 3,2 м. Було досить добре помітно, що з західного боку споруди ритм пілястр змінювався, а товщина однієї з них становила 3 м, а не 1,3—1,5, як у решти. Ймовірно, що саме у цьому місці був західний головний вхід⁸.

Авторами дослідження згадувались також відбитки дошок або, вірніше, кам'яних шиферних плит із східного боку на муруванні стіни довжиною 2,4, шириною 0,9 м, що, вірогідно, були залишки підлоги алтарної ніші⁹.

Особливий інтерес становить виявлений у середній частині ротонди невеликий рів глибиною 0,3 м і довжиною 8 м, який іде під центральний стовп у напрямку схід-захід. Цей рів прямокутної форми, безперечно, викопаний під час закладання споруди, був наповнений будівельними залишками X—XI ст., аналогічними виявленим у південній частині фундаменту язичницького капища під будинком Трубецьких. Тут необхідно особливо підкреслити, що відстань від західного краю залишків ротонди до фундаментів капища становить всього 10—12 м. Тому ми вважаємо, що всі згадані вище археологічні знахідки необхідно аналізувати в єдиному комплексі.

На підставі виявлених поблизу будинку Трубецьких матеріалів, спробуємо приблизно відновити історію будівничої діяльності в цій частині київського дитинця протягом X—XIII ст. Не може бути жодних сумнівів, що до введення християнства на Русі Володимиром у 988 р. на цьому місці функціонувало язичницьке капище. Воно являло собою підвищення-п'єдестал зведений з каменю на глині, на кожному з шести пелюстків споруди були встановлені скульптури слів'янських богів. Поруч горіло священне вогнище, в яке під час язичницьких треб кидали жертвні шматки м'яса (яма-зольник з порубаними кістками). Про те, що сталося з язичницькими капищами після впровадження християнства повідомляє під 988 р. «Повість временних літ»: «... повеле (Володимир — С. В.) рубити церкви и поставляти по местамъ, иде же стояху кумиры. И постави церкви святого Василия на холме, иде же стояше кумир Перун и прочие иде же творяху потребы князь и людье»¹⁰. Отже, на місцях давніх язичницьких капиш за наказом Володимира будувалися християнські церкви. Подібне розпорядження князя цілком зрозуміле: воно вимагало будувати храми на звичних для народу священних місцях. У Києві на пагорбі, де стояв Перун та інші язичницькі боги, було збудовано церкву на честь патрона Володимира — святого Василя. Існує цілком вірогідна думка, що язичницьке святилище, відкрите під будинком Трубецьких, це — саме те капище, що згадується у літописі під 945, 980 рр.¹¹ Якщо це так, то саме на цьому місці було збудовано й згадану церкву. Проіснувавши деякий час, вона зруйнувалася. Вірогідно, її могли ремонтувати та оновлювати у XI та XII ст. Будівельні залишки цієї церкви (плінфа, цементівка, уламки тиньку з фресками) мабуть і заповнювали південну частину фундаментного рову язичницького капища*.

Згадані вище жіночі християнські поховання біля капища, одне з яких перетнуло його, належали до пізнішого часу і пов'язані з церквою, що була зведена після зруйнування язичницького святилища. Цілком ясно одне: у язичницькі часи це місце було священним, а пізніше вважалось «церковним місцем», тобто таким, на якому колись була церква або капище. Це пов'язано з тим, що при заснуванні християнських храмів у їх основу клали мощі свя-

* Здавалося спочатку, що ці матеріали могли належати до внутрішнього оздоблення Десятинної церкви, але в ті часи вона ще не була зруйнована. М. В. Холостенко датував ці будівельні залишки XI ст., що, мабуть, більше відповідає дійсності.

тих. Тому коли церковна споруда занепадала й руйнувалася, на її місці рекомендувалося зводити нову, що часто й робилося з часів Київської Русі.

Спорудження на «церковному місці» світської будови — залу для нарад, видається нам, малоймовірним.

Відкривачі ротонди її світське призначення аргументували тим, що поблизу знаходилося багато культових споруд: Десятинна, Хрестовоздвиженська і Трьохсвятительська церкви, а також відсутністю апсиди та поховань. Стосовно поховань (крім трьох згаданих), їх відсутність, як і взагалі порівняно невелике число знахідок, слід віднести за рахунок попередніх робіт археологів та шукачів скарбів XIX ст.; вони вибирали все, що траплялося під рукою. Їстотнішим є посилання на відсутність добре помітної апсиди. Але ми вже вказували на наявність відбитків шиферної плити на східній частині стіни ротонди, що дуже вірогідно, була підлогою вівтарної ніші, як це можна бачити на прикладі ротонди у Володимирі-Волинському.

Важливим свідченням на користь культового призначення ротонди, крім її чіткої орієнтації за сторонами світу й побудови на «церковному місці», є ще й згаданий рів під центральним стовпом. Він заповнений будівельними залишками XI ст. (мозаїчними кубиками та фрагментами тиньку з фресками) давніми навіть для кінця XII ст. Ці матеріали, подібні до тих, що заповнювали південну частину фундаментного рову капища, безперечно, вказують на бажання будівників особливо підкреслити наступність ротонди від церкви або каплиці, яка була тут раніше.

На культовий характер ротонди, попередніх будівель, що були на цьому місці, мабуть вказує знайдена тут свинцева печатка із зображенням святого Федора та грецькими написами¹².

Отже, ми дійшли висновку про культове призначення ротонди. Як відомо, у літописних джерелах нема повідомлення про будівлю в Києві, яку можна було б пов'язати із залишками ротонди. Тому звернемося до пізніших джерел XVI—XVIII ст.

У 1594 р. посол германського імператора Еріх Ляссота, що прямував через Київ до запорозьких козаків, писав у своєму щоденнику: «Недалеко від церкви св. Софії була церква св. Катерини, нині вона зовсім зруйнована, залишився тільки шматок стіни»¹³. З приводу цього повідомлення, деякі дослідники, наприклад, М. І. Петров помилково вважали, що церква Катерини була розташована перед південною всєю садиби Софійського собору. Однак, остання публікація документів по Києву XVII ст. переконливо свідчить, що вказана церква знаходилася у зовсім іншому місці, а саме — поблизу Трьохсвятительської церкви¹⁴. Щодо прив'язки церкви Катерини до Софійського собору, а не Десятинної церкви, що знаходилася поблизу неї, то автори пояснюють це тим, що Десятинна церква була в руїнах¹⁵.

У 1688 р. київський митрополит Гедеон Четвертинський звернувся з чолобитною до російських царів Іоанна Олексійовича та Петра Олексійовича й царівни Софії Олексіївни: «... щоб великі государі вшанували його й звеліли у Києві церкви кам'яні св. Великого Василя (тобто Трьохсвятительську — С. В.) і святої великомучениці Катерини, які прийшли у занепад і стоять пусті, розібрати і розібравши, перевезти їх, великих государів казною, для лагодження соборної церкви Софії, премудрості слова божого»¹⁶. Дозволу на розбирання руїн церков Василя та Катерини Гедеон Четвертинський з Москви не одержав. У 1690 р. він помер. Його наступник Варлаам Ясинський, перебуваючи у Москві і звертаючись до царя з багатьма іншими потребами, зокрема, просив відновити Трьохсвятительську та Катерининську церкви: «Недалеко від тої згаданої Трьохсвятительської кам'яної церкви, у тому ж городі Верхньому Києві й інша у занепаді, значно більш зруйнована, кам'яна святої великомучениці Катерини церква, її ж тільки якісь стовпи і частина стін на основі стоять»¹⁷.

У тому ж 1691 р. Варлаам Ясинський знову звернувся до Москви з пропозицією відбудувати церкву Катерини. Своє прохання він мотивував тим, що бажає «це вчинити в тезоіменітство благовірної государині цариці й великої князівни Катерини Олексіївни»¹⁸. Але й це клопотання не мало жодних наслідків. Катерининська церква продовжувала руйнуватися, як про це мож-

на судити з Розписного списку Києва 1695 р., де перелічуються церкви у «меншому городі», тобто у «Городі Володимира»: «Церковне місце, що була кам'яна церква великомучениці Катерини, розвалилась»¹⁹. І все ж, клопотання митрополита Варлаама Ясинського відіграло деяку роль у цій справі. Було вирішено не відбудувати зруйновану церкву Катерини, оскільки це пов'язано з великими витратами. А на честь «цариці і великої князівни» заснувати новий боковий вівтар святої Катерини у соборній церкві Михайлівського Золотоверхого монастиря. Що й було виконано за наказом царя Петра I князем А. М. Черкаським, спеціально відрядженим для вирішення цієї справи у Київ²⁰. За свідченням М. Закревського, цей боковий вівтар знаходився з південного боку від головного вівтаря собору.

Судячи з чолобитної митрополита Гедеона Четвертинського, Трьохсвятительська (св. Василя) та Катерининська церкви знаходилися поблизу одна від одної. Ще виразніше висловився з цього приводу Варлаам Ясинський, вказавши, що церква Катерини знаходиться у верхньому місті «недалече від тої згаданої Трьохсвятительської кам'яної церкви».

Ось чому дослідник Києва М. К. Каргер, на підставі наведених документів, вважав, що руїни Катерининської церкви дійсно знаходилися поблизу Трьохсвятительської у найдавнішій частині міста²¹.

Новим важливим аргументом, що вказує на місцезнаходження церкви Катерини, є нещодавно перевиданий план полковника І. Ушакова 1695 р.²². На ньому в «Городі Володимира» зображено руїни кам'яної споруди з підписом: «Церква Катерини» (рис. 4). Нарешті, для чого ми наводимо тут всі ці свідчення про церкву Катерини у Києві? Справа у тому, що руїни цієї церкви, зображені на плані Ушакова, показано на тому самому місці, де у результаті археологічного дослідження у 1975—1976 рр. було відкрито фундаменти і залишки стін Київської ротонди. Незважаючи на те, що за малюнком на плані 1695 р. зробити висновок стосовно форми будови важко, бо добре видно лише цегляний фасад з вікном, не може бути жодного сумніву: руїни на плані Ушакова з підписом «Церква Катерини» і відкрита розкопками ротонда, є однією й тією ж спорудою, а саме, церквою Катерини²³. Важко сумніватися у цьому ще й тому, що церкву Катерини і ротонду добре «прив'язано» до Десятинної церкви, руїни якої також зображено у «малому городі» на плані 1695 р.

Торкнемося тепер питання: Катерининська церква у Києві була православною чи католицькою? На нього можна досить переконливо відповісти на підставі документів, що розглядалися. На користь її православ'я, по-перше, свідчить те, що згаданий Еріх Ляссота називає її церквою, а не кляштором, і по-друге, московський уряд, відмовившись відбудувати церкву Катерини, влаштував новий одноіменний боковий вівтар у соборі Михайлівського Золотоверхого монастиря. Навряд це було б можливим, якби руїни Катерининської церкви, тобто ротонди, належали до католицького обряду. Та й православні митрополити Гедеон Четвертинський і Варлаам Ясинський ніколи не стали б клопотатися про відбудову католицької церкви і звертатися з подібним проханням до російських царів. Саме тому ніяк не можна погодитися з атрибуцією Київської ротонди як католицького храму, нібито збудованого домініканськими ченцями*.

Стосовно самої ротонди — такий тип споруд з'явився у Східній Європі і в Києві під впливом романської архітектури Західної Європи. Знахідка в Києві подібної архітектурної споруди становить значний інтерес для історії киеворуського мистецтва. Вона вказує на те, що напередодні татаро-монгольської навали київська архітектура розвивалася в руслі загальноєвропейського зодчества. Київська ротонда — один з визначних творів східно-слов'янського зодчества XII—XIII ст., яке справило вплив на становлення архітектурного мистецтва в Україні.

* Цілком зрозуміло, що Київська ротонда у давнину могла мати інше висвячення, а не св. Катерини, але її православ'я навряд чи може викликати сумнів.

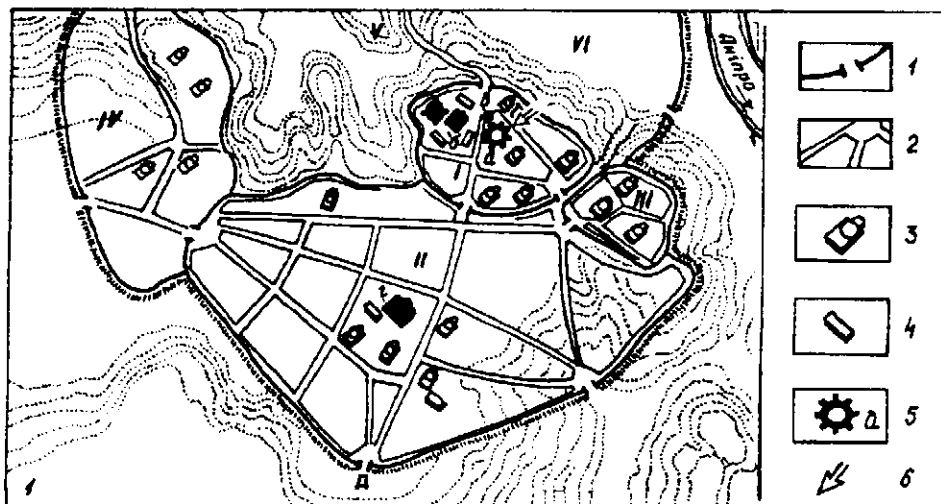

Рис. 4. Фрагмент плану Києва І. Ушакова 1695 р. з руїнами церкви у «малому городі». На плані Києва XI—XIII ст.: 1 — міські брами; 2 — забудова; 3 — храми; 4 — палаци; 5 — київська ротонда.

Примітки

¹ Боровський Я. Є., Толочко П. П. Київська ротонда // Археологія Києва, дослідження і матеріали.— К., 1979.— С. 90.

² Боровський Я. Є., Толочко П. П. Київська ротонда...— С. 101, 102; Асєєв Ю. С. Джерсла. Мистецтво Київської Русі.— К., 1980.— С. 188.

³ Пуцко В. Г. Каменний рельєф із київських находок // СА.— 1981.— № 2.— С. 231.

⁴ Раппопорт П. А. Зодчество Древней Руси.— Л., 1986.— С. 57; Ионеску О. М.

Древнерусское зодчество и романская архитектура // Труды V Международного конгресса славянской археологии.— М., 1987.— Т. 3.

⁵ Хайновский И. А. Раскопки великокняжеского двора древнего Киева-града.— К., 1899.— С. 13.

⁶ Толочко П. П., Боровський Я. Є. Язичницьке капище в «Городі Володимира» // Археологія Києва. Матеріали і дослідження.— К., 1979.— С. 3—6.

⁷ Толочко П. П., Боровський Я. Є. Язичницьке капище...— С. 5.

⁸ Толочко П. П., Боровський Я. Є. Язичницьке капище...— С. 100.

⁹ Боровський Я. Є., Толочко П. П. Київська ротонда...— С. 96.

¹⁰ ПВЛ.— М.— Л., 1950.— Ч. 1.— С. 81.

¹¹ Толочко П. П. Древний Киев.— К., 1983.— С. 41.

¹² Боровський Я. Є., Толочко П. П. Київська ротонда...— С. 103.

¹³ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.— К., 1874.— Вып. 2.— С. 18.

¹⁴ Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII в.— К., 1982.— С. 39.

¹⁵ Алферова Г. В., Харламов В. А. Указ. соч.— С. 46; Лебединцев П. Исторические заметки о Кисве // Киевская старина. 1884.— Т. X.— С. 227; Голубев С. Т. К истории Киевской Трехсвятительской церкви за вторую половину XVII ст. // Труды Киевской духовной академии.— К., 1899.— Кн. 1.— С. 105—142.

¹⁶ Голубев С. Т. Указ. соч.— С. 110.

¹⁷ Голубев С. Т. Указ. соч.— С. 115.

¹⁸ Голубев С. Т. Указ. соч.— С. 36.

¹⁹ Алферова Л. В., Харламов В. А. Указ. соч.— С. 130.

²⁰ Закревский Н. Описание Киева.— М., 1868.— Т. 1.— С. 526, 534.

²¹ Каргер М. К. Древний Киев.— М.— Л., 1961.— Т. 2.— С. 478.

²² Алферова Г. В., Харламов В. А. Указ. соч.— С. 1—160.

²³ Алферова Г. В., Харламов В. А. Указ. соч.— С. 39.

С. А. Высоцкий

КИЕВСКАЯ РОТОНДА И ВОПРОСЫ ЕЕ АТРИБУЦИИ

В статье на основании материалов раскопок Киевской ротонды и изучения письменных источников опровергается мнение, что это был католический костел Девы Марии или светская постройка. Автор приходит к выводу, что Киевская ротонда и руины церкви Екатерины, показанные на плане Киева 1695 г.— одно и то же сооружение, о восстановлении которого, наряду с Трехсвятительской церковью, хлопотали киевские митрополиты перед русским царем. Это является убедительным доказательством того, что церковь Екатерины была православным храмом.

S. A. Vysotsky

THE KIEV ROTUNDA AND PROBLEMS OF ITS ATTRIBUTION

Relics found during excavation of the Kiev rotunda and data from the published sources give grounds to reject the existing opinion that it was Catholic church of Virgin Maria or a secular building. The author comes to the conclusion that the Kiev rotunda and ruins of St. Ekaterina church shown in the plan of Kiev of 1695 are one and the same building and Kiev metropolitans solicited the Russian tsar about its restoration as well as about restoration of the Trekhsvyatitelskaya church. This fact convincingly proves that St. Ekaterina church was an Orthodox temple.